SUD TOMONIDAN MEDIATSIYAGA YO‘NALTIRISH INSTITUTINI RIVOJLANTIRISH: QIYOSIY-HUQUQIY TAHLIL

Yo‘ldoshaliyeva Fotimaxon Davronboy qizi
Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti
yoldashaliyevafotimaxon957@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada fuqarolik va iqtisodiy sud ishlarini yuritishda sud tomonidan taraflarni mediatsiyaga yo‘naltirish instituti tahlil qilinadi. O‘zbekiston qonunchiligi Germaniya, Italiya, Fransiya, Angliya, Qozog‘iston va Rossiya tajribasi bilan to‘rt mezon bo‘yicha solishtiriladi: kim yo‘naltiradi, qaysi bosqichda, qanday shaklda va rioya qilmaslik qanday oqibatga olib keladi. Tahlil natijasida O‘zbekistonda sudning roli faqat mediatsiya imkoniyatini tushuntirish bilan cheklangani, xorijda esa ixtiyoriy taklifdan majburiy tayinlashgacha bo‘lgan modellar mavjudligi aniqlandi. Muallif majburiy mediatsiya o‘rniga uch darajali tabaqalashtirilgan yo‘naltirish modelini taklif qiladi: barcha ishlarda tushuntirish, ayrim toifadagi nizolarda mediator bilan axborot uchrashuvi va murakkab tijorat nizolarida taraflar roziligi bilan ishni mediatsiyaga yuborish to‘g‘risida ajrim.*

Kalit so‘zlar: *mediatsiya, sud bilan bog‘liq mediatsiya, mediatsiyaga yo‘naltirish, axborot uchrashuvi, ixtiyoriylik prinsipi, fuqarolik protsessi, iqtisodiy protsess, qiyosiy-huquqiy tahlil.*

РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТА НАПРАВЛЕНИЯ СУДОМ НА МЕДИАЦИЮ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В статье анализируется институт направления сторон на медиацию судом в гражданском и экономическом судопроизводстве. Законодательство Узбекистана сравнивается с опытом Германии, Италии, Франции, Англии, Казахстана и России по четырём критериям: кто направляет, на какой стадии, в какой форме и какие последствия влечёт*

несоблюдение. Установлено, что в Узбекистане роль суда ограничивается разъяснением возможности медиации, тогда как за рубежом существуют модели от добровольного предложения до обязательного назначения. Автор предлагает вместо обязательной медиации трёхуровневую дифференцированную модель направления: разъяснение по всем делам, информационная встреча с медиатором по отдельным категориям споров и определение о направлении дела на медиацию с согласия сторон по сложным коммерческим спорам.

Ключевые слова: *медиация, судебная медиация, направление на медиацию, информационная встреча, принцип добровольности, гражданский процесс, экономический процесс, сравнительно-правовой анализ.*

DEVELOPING THE INSTITUTION OF COURT REFERRAL TO MEDIATION: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Abstract. *The article analyses the institution of court referral of parties to mediation in civil and economic proceedings. The legislation of Uzbekistan is compared with the experience of Germany, Italy, France, England, Kazakhstan and Russia using four criteria: who refers the parties, at what stage, in what form, and what follows if a party does not comply. The study finds that in Uzbekistan the court's role is limited to explaining that mediation is available, whereas abroad the models range from a voluntary invitation to compulsory referral. Instead of mandatory mediation, the author proposes a three-tier differentiated referral model: an explanation in all cases, an information meeting with a mediator for certain categories of disputes, and a court order referring complex commercial disputes to mediation with the parties' consent.*

Keywords: *mediation, court-connected mediation, court referral to mediation, information meeting, principle of voluntariness, civil procedure, economic procedure, comparative legal analysis.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Sudga da’vo bilan kelgan taraflar ko‘pincha bir-biri bilan gaplashmay qo‘ygan bo‘ladi. Bunday holatda ular o‘zaro kelishishga tayyor bo‘lsa ham, buni birinchi bo‘lib taklif qilishdan tortinadi: “taklif qilsam, zaifligimni ko‘rsatgan bo‘laman” degan o‘y to‘sqinlik qiladi. Shu sababli ko‘p davlatlarda bu birinchi qadamni sud o‘z zimmasiga olgan, ya’ni taraflarni mediatsiyaga o‘zi yo‘naltiradi. Adabiyotda bu holat sud bilan bog‘liq (court-connected) yoki sud tomonidan yo‘naltiriladigan (court-referred) mediatsiya deb ataladi. Uning nazariy ildizi F. Sanderning 1976-yilda ilgari surgan “ko‘p eshikli sud” g‘oyasiga borib taqaladi: sud har bir nizoni unga eng mos usulga — sud muhokamasiga, mediatsiyaga yoki boshqa yo‘lga — “yo‘llab yuboradigan” markaz bo‘lishi kerak [18].

O‘zbekistonda mediatsiyaning huquqiy asoslari so‘nggi yillarda sezilarli mustahkamlandi. Konstitutsiyaning 55-moddasi har kimga o‘z huquqlarini qonunda taqiqlanmagan barcha usullar bilan himoya qilish huquqini kafolatlaydi [15]. 2018-yilda “Mediatsiya to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilindi [16], 2025-yilda esa O‘RQ-1089-son Qonun bilan mediativ kelishuv ixtiyoriy bajarilmasa, unga sud tomonidan ijro varaqasi berish tartibi joriy etildi [17]. Lekin bu islohotlarning asosiy qismi kelishuvga erishilgandan keyingi bosqichga — uning ijrosiga qaratilgan. Taraflarni kelishuvgacha olib boradigan bosqich, ya’ni sudning ularni mediatsiyaga yo‘naltirishi, deyarli o‘zgarmay qoldi.

Raqamlar ham shuni ko‘rsatadi. Adliya vazirligi ma’lumotiga ko‘ra, 2026-yilning birinchi yarmida 18 411 ta mediativ kelishuv tuzilgan, shundan sud jarayonida atigi 2 897 tasi [12]. Taqqoslash uchun: 2025-yilning to‘qqiz oyida sudlar 472 932 ta fuqarolik ishini ko‘rib chiqqan [10]. Demak, sudga kelgan ishlarning juda oz qismigina mediatsiyaga yetib boradi.

Ushbu maqolaning maqsadi — sud tomonidan mediatsiyaga yo‘naltirishning O‘zbekistondagi huquqiy holatini Germaniya, Italiya, Fransiya, Angliya, Qozog‘iston va Rossiya tajribasi bilan solishtirish hamda milliy qonunchilikni takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS)

Milliy adabiyotda mediatsiya asosan umumiy institut sifatida o‘rganilgan. P.T. Yesenbekova O‘zbekiston va Qozog‘iston fuqarolik sud ishlarini yuritishdagi yarashuv tartib-taomillarini qiyosiy tahlil qilgan [19]. Q.Q. Matkarimov va F.Ya. Xudayberganova fuqarolik sudlov faoliyatida mediatsiyaning protsessual xususiyatlarini, xususan advokatning mediator sifatidagi ishtirokini ko‘rib chiqqan [11]. A.A. Jo‘rayev sudgacha va sud jarayonidagi mediatsiyani solishtirgan [9], A. Hayrulina esa O‘zbekiston va ayrim xorijiy davlatlarda mediatsiyani qiyosiy o‘rganib, takliflar bergan [7]. Biroq bu ishlarning hech birida sudyaning yo‘naltirish vakolati alohida tadqiqot predmeti bo‘lmagan.

MDH adabiyotida S.I. Kalashnikova xususiy mediatsiya bilan sud jarayoniga integratsiyalashgan mediatsiyani farqlagan va mediatsiya sudning o‘rnini egallamasdan, uning vazifasini bajarishiga yordam berishini asoslagan [22]. K.A. Shumova mediatsiya prinsiplari orasida ixtiyoriylik va taraflar ishonchini birinchi o‘ringa qo‘yadi [25]. Ye.I. Nosyreva AQSh sudlari qoshidagi muqobil dasturlar tajribasini o‘rgangan [23]. G‘arb adabiyotida esa ikki qarash to‘qnashadi: F. Sander sudning faol yo‘naltirish rolini qo‘llab-quvvatlagan bo‘lsa [18], H. Genn sudlarning taraflarni mediatsiyaga haddan tashqari undashi odil sudlovga erishish huquqini zaiflashtirishi mumkinligidan ogohlantiradi [6]. Yevropa davlatlaridagi qonunchilikning qiyosiy tahlili K. Xopt va F. Shteffek tahriridagi ishda berilgan [8].

Tadqiqotda formal-yuridik, qiyosiy-huquqiy va tizimli tahlil usullari qo‘llanildi. Qiyosiy tahlil uchun har bir davlatga bir xil to‘rtta savol berildi: (1) taraflarni kim yo‘naltiradi; (2) qaysi bosqichda; (3) qanday shaklda — taklif, axborot uchrashuvi yoki majburiy tayinlash; (4) taraf yo‘naltirishga rioya qilmasa, qanday oqibat yuzaga keladi. Normalar Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasidagi va xorijiy rasmiy manbalardagi amaldagi tahrirlar bo‘yicha o‘rganildi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

O‘zbekiston. Fuqarolik protsessual kodeksiga ko‘ra, sudya ishni sud muhokamasiga tayyorlash bosqichida taraflarga kelishuv bitimi yoki mediativ

kelishuv tuzish imkoniyatini tushuntiradi. Taraflar mediatsiyaga borishga kelishsa, sud ish yuritishni oltmish kungacha to‘xtatib turadi. Mediativ kelishuv faqat birinchi instansiyada, sud maslahatxonaga chiqqunga qadar tuzilishi mumkin [13]. Iqtisodiy protsessual kodeksida ham shunga o‘xshash qoidalar mavjud [14]. Shunday qilib, milliy qonunchilikda sudning roli tushuntirish bilan cheklanadi: sudya ishni mediatorga yuborish to‘g‘risida ajrim chiqara olmaydi, axborot uchrashuvini tayinlay olmaydi, mediatsiyadan asossiz bosh tortish esa hech qanday oqibatga olib kelmaydi.

Germaniya. Fuqarolik protsessual kodeksining 278a-paragrafiga ko‘ra, sud taraflarga mediatsiya yoki boshqa muqobil usulni taklif qilishi mumkin; ular rozi bo‘lsa, ish yuritish to‘xtatiladi. Bundan tashqari, sud nizoni ishni hal qilmaydigan maxsus yarashtiruvchi sudyaga (Güterichter) yuborishi mumkin [20]. Bu model ixtiyoriylikka asoslangan, lekin sudga faol rol beradi.

Yevropa Ittifoqi va Fransiya. 2008/52/EC direktivasining 5-moddasi sudga taraflarni mediatsiyaga taklif qilish, shuningdek ularni mediatsiya haqidagi axborot uchrashuviga taklif qilish huquqini beradi [5]. Fransiya Fuqarolik protsessual kodeksining 1534-moddasiga ko‘ra, sudya, hatto tezkor ish yuritishda ham, taraflar roziligini olgandan keyin mediatsiya tayinlashi mumkin [3].

Italiya. 2022-yilgi islohotdan keyin 2010-yildagi 28-son qonunning 5-quater moddasi sudyaga ishning tabiati, dalillar holati va taraflarning xulq-atvorini hisobga olib, mediatsiyani ajrim bilan tayinlash huquqini berdi. Bunday tayinlangan mediatsiya o‘tkazilmasa, da’vo ko‘rib chiqilmaydi [4]. Bu — yo‘naltirishning eng qat’iy modeli.

Angliya. Apellyatsiya sudi 2023-yilda Churchill ishida sud taraflarni muqobil nizo hal qilish usuliga majburlashi mumkinligini tan oldi [1]. 2024-yil oktabridan bu qoida Fuqarolik protsessual qoidalariga kiritildi: endi sud muqobil usulni buyurishi va unga rioya qilmagan tarafning xatti-harakatini sud xarajatlarini taqsimlashda hisobga olishi mumkin [2].

Qozog‘iston va Rossiya. Qozog‘iston Fuqarolik protsessual kodeksining 179-moddasi mediatsiyani nafaqat birinchi instansiyada, balki apellyatsiya va

kassatsiya instansiyalarida ham qo‘llashga imkon beradi [21]. Rossiyada 2019-yildan “sud yarashtiruvi” instituti ishlaydi: sud taraflarni iste’fodagi sudyalar orasidan tanlanadigan sud yarashtiruvchisiga yo‘naltiradi [24].

Natijalar 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Sud tomonidan mediatsiyaga yo‘naltirish modellarining qiyosiy tahlili

Davlat	**Kim va qanday yo‘naltiradi**	**Bosqich**	**Rioya qilmaslik oqibati**
O‘zbekiston	Sudya mediatsiya imkoniyatini tushuntiradi	Birinchi instansiya	Oqibat yo‘q
Germaniya	Sud taklif qiladi; yarashtiruvchi sudyaga yuborish	Har qanday bosqich	Oqibat yo‘q (ixtiyoriy)
Fransiya	Sudya taraflar roziligi bilan tayinlaydi	Har qanday bosqich, tezkor ish yuritishda ham	Oqibat yo‘q (ixtiyoriy)
Italiya	Sudya ajrim bilan tayinlaydi	Birinchi va apellyatsiya instansiyalari	Da’vo ko‘rib chiqilmaydi
Angliya	Sud muqobil usulni buyuradi	Har qanday bosqich	Sud xarajatlarida hisobga olinadi
Qozog‘iston	Sud mediatsiyani taklif qiladi	Birinchi, apellyatsiya va kassatsiya instansiyalari	Oqibat yo‘q (ixtiyoriy)
Rossiya	Sud yarashtiruvchisiga yo‘naltirish	Har qanday bosqich	Oqibat yo‘q (ixtiyoriy)

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tahlil qilingan davlatlarni bir chiziq bo‘ylab joylashtirish mumkin. Bir chekkada faqat tushuntirish (O‘zbekiston), keyin ixtiyoriy taklif (Germaniya, Fransiya), undan keyin axborot uchrashuvi (Yevropa

Ittifoqi direktivasi), boshqa chekkada esa majburiy tayinlash (Italiya, Angliya). O‘zbekiston bu chiziqning eng boshida turibdi. Fikrimizcha, mediatsiya kelishuvlarining sud jarayonidagi ulushi pastligining asosiy sababi ham shu.

Bu yerda tabiiy savol tug‘iladi: O‘zbekiston to‘g‘ridan-to‘g‘ri Italiya yoki Angliya modelini qabul qilishi kerakmi? Bizning javobimiz — yo‘q. H. Genn ta’kidlaganidek, majburiy mediatsiya sudga murojaat qilish huquqini cheklash xavfini tug‘diradi [6]. Mediatsiya instituti endigina shakllanib kelayotgan, mediatorlar soni cheklangan va ular asosan yirik shaharlarda faoliyat yuritadigan sharoitda majburiy model kutilgan natija bermasligi mumkin. Boshqa tomondan, faqat tushuntirish bilan cheklanadigan hozirgi model ham o‘zini oqlamayapti.

Shu sababli biz tabaqalashtirilgan, uch darajali modelni taklif qilamiz. **Birinchi daraja** — barcha da’vo ishlarida sudya mediatsiya imkoniyatini tushuntiradi va buni bayonnomada asoslantirilgan holda qayd etadi. **Ikkinchi daraja** — taraflar o‘rtasidagi munosabat davom etadigan nizolarda (oilaviy, ijara, qarz, qo‘shnichilik nizolari) sud mediator bilan bepul axborot uchrashuvini tayinlaydi. Bu yerda majburiy faqat uchrashuvga kelish, mediatsiyaning o‘zi esa ixtiyoriy qoladi. **Uchinchi daraja** — murakkab tijorat nizolarida sud taraflar roziligi bilan ishni mediatsiyaga yuborish to‘g‘risida ajrim chiqaradi. Bu yondashuv K.A. Shumova ta’kidlagan ixtiyoriylik prinsipini saqlab qoladi [25] va S.I. Kalashnikova ilgari surgan sud bilan integratsiyalashgan mediatsiya g‘oyasiga mos keladi [22].

Modelning ishlashi uchun qo‘shimcha mexanizmlar ham kerak. Birinchidan, sudya yo‘naltirish masalasini hal qilishda Italiya tajribasidagidek aniq mezonlarga tayanishi lozim: nizoning tabiati, taraflar munosabatining davomiyligi, dalillar holati va taraflarning xulq-atvori [4]. Ikkinchidan, Qozog‘iston misolida mediativ kelishuv tuzishni apellyatsiya instansiyasida ham ruxsat etish maqsadga muvofiq [21]. Ko‘pincha taraflar birinchi instansiya qarorini ko‘rgandan keyingina murosaga tayyor bo‘ladi. Uchinchidan, Angliya tajribasidagidek, axborot uchrashuviga asossiz kelmagan tarafning xatti-harakati sud xarajatlarini taqsimlashda hisobga olinishi kerak [2].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekistonda mediativ kelishuvning ijro kafolatlari kuchaytirilgan, lekin sudning taraflarni mediatsiyaga yo‘naltirish vakolati hali ham tushuntirish bilan cheklangan. Xorijiy tajriba yo‘naltirishning bir necha darajasi borligini ko‘rsatadi: ixtiyoriy taklifdan (Germaniya, Fransiya) majburiy tayinlashgacha (Italiya, Angliya).

O‘zbekiston uchun eng maqbul yo‘l — majburiy mediatsiyani joriy etish emas, balki tabaqalashtirilgan yo‘naltirish modeli. Shu maqsadda Fuqarolik protsessual va Iqtisodiy protsessual kodekslariga quyidagilarni kiritishni taklif qilamiz: ayrim toifadagi ishlar bo‘yicha mediator bilan axborot uchrashuvini tayinlash; taraflar roziligi bilan ishni mediatsiyaga yuborish to‘g‘risida ajrim chiqarish; mediativ kelishuvni apellyatsiya instansiyasida tuzish imkoniyati; mediatsiyadan asossiz bosh tortishning sud xarajatlariga ta’siri. Bu choralar mediatsiyaning ixtiyoriy tabiatini saqlagan holda sud jarayonidagi mediatsiya ulushini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Churchill v Merthyr Tydfil County Borough Council [2023] EWCA Civ 1416 (England and Wales Court of Appeal, 2023).

2. The Civil Procedure (Amendment No. 3) Rules 2024 (UK), SI 2024/839. (2024). Rules 1.1, 3.1, 44.4.

3. Code de procédure civile (France). (2025). Art. 1534, dans sa rédaction issue du décret n° 2025-660 du 18 juillet 2025. https://www.legifrance.gouv.fr

4. Decreto legislativo 4 marzo 2010, n. 28 (Italia). (2022). Art. 5-quater «Mediazione demandata dal giudice», introdotto dal d.lgs. 10 ottobre 2022, n. 149.

5. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. (2008). Official Journal of the European Union, L 136, 3–8.

6. Genn, H. (2010). Judging civil justice (The Hamlyn Lectures 2008). Cambridge University Press.

7. Hayrulina, A. (2024). Comparative analysis of mediation in some foreign countries and Uzbekistan: Potential questions and proposals. JANUS.NET, e-journal of International Relations, 15(1), 41–56.

8. Hopt, K. J., & Steffek, F. (Eds.). (2013). Mediation: Principles and regulation in comparative perspective. Oxford University Press.

9. Jo‘rayev, A. A. (n.d.). Sudgacha va sud jarayonidagi mediatsiya: qiyosiy tahlil va amaliy jihatlar. Ilm-fan va innovatsiya ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. https://inlibrary.uz/index.php/scin/article/view/124531

10. Kun.uz. (2025, October 20). Supreme Court reports rise in divorce cases and civil litigation in Uzbekistan. https://kun.uz/en/news/2025/10/20/supreme-court-reports-rise-in-divorce-cases-and-civil-litigation-in-uzbekistan

11. Matkarimov, Q. Q., & Xudayberganova, F. Ya. (2022). Fuqarolik sudlov faoliyatida mediatsiyani qo‘llashning protsessual xususiyatlari va bunda advokatning mediator sifatidagi ishtiroki. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 2(4), 503–512.

12. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. (2026, 4-sentabr). Issues related to the establishment of the Tashkent International Commercial Court discussed. https://gov.uz/en/adliya/news/view/215503

13. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. (2018, O‘RQ-460; amaldagi tahrir). Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/docs/-3517337

14. O‘zbekiston Respublikasining Iqtisodiy protsessual kodeksi. (2018, O‘RQ-461; amaldagi tahrir). Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/acts/-3523891

15. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. (2023). Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/docs/-6445145

16. O‘zbekiston Respublikasining “Mediatsiya to‘g‘risida”gi Qonuni (O‘RQ-482). (2018, 3-iyul). https://lex.uz/docs/-3805227

17. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga nizolarni muqobil hal etishda mediatsiya institutini takomillashtirishga

qaratilgan o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi Qonuni (O‘RQ-1089). (2025, 20-oktabr). https://lex.uz/docs/-7775310

18. Sander, F. E. A. (1976). Varieties of dispute processing. Federal Rules Decisions, 70, 111–134.

19. Yesenbekova, P. T. (2020). O‘zbekiston va Qozog‘iston fuqarolik sud ishlarini yuritishda yarashuv tartib-taomillari [Yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi]. Toshkent davlat yuridik universiteti.

20. Zivilprozessordnung (Deutschland). (2012). § 278 Abs. 5, § 278a, in der Fassung des Gesetzes zur Förderung der Mediation vom 21. Juli 2012 (BGBl. I S. 1577).

21. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. (2015). Ст. 179. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377

22. Калашникова, С. И. (2010). Медиация в сфере гражданской юрисдикции [Дис. … канд. юрид. наук]. Екатеринбург.

23. Носырева, Е. И. (2005). Альтернативное разрешение гражданско-правовых споров в США. Москва.

24. Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 31 октября 2019 г. № 41 «Об утверждении Регламента проведения судебного примирения». (2019).

25. Шумова, К. А. (2016). Принципы медиации [Дис. … канд. юрид. наук]. Саратов.